

UOT 39

F.H.Xəlilova

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
faridakhalilova0@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏİŞƏTİNDƏ CECİMLƏR

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.039>

Açar sözlər: *ipək, cecim, qadın, muzey, toxuculuq*

Azərbaycanda ipəkçilik sənətinin inkişafı nəticəsində ən müxtəlif növ ipək məmulat meydana çıxmışdır. İpək sapdan fərqli toxunuşda müxtəlif parçalar toxunurdu. Daha sərt sap növü olan kecidən ən çox məişətdə cecim toxumaq üçün istifadə edilirdi. Bu səbəbdən məişətdə cecim məmulatından geniş istifadə olunmuşdur. Cecimlər xüsusən rəngbərəng zolaqlı hazırlanaraq özünəməxsus çalarları ilə seçilmişdir. Cecimlərin qədim quruluşlu dəzgahda toxunması onların qədim ənənələrə malik olmasından xəbər verir. Müasir dövrdə ev şəraitində ərsəyə gələn belə məmulat demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Qadınların göz nuru, əl əməyi olan tarixi əhəmiyyət təşkil edən cecimlər hal-hazırda muzeylərdə mühafizə edilməkdədir. Sənətkarlıq nümunələri ənənəvi məişəti araşdırmaq üçün zəngin mənbə rolunu oynayır. Bu səbəbdən məqalənin hazırlanması zamanı əyani nümunələr də araşdırmağa cəlb edilmişdir.

Ф.Г.Халилова

ДЖЕДЖИМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Ключевые слова: *шелк, джеджим, женщина, музей, ткачество*

В результате развития шелководства в Азербайджане появились самые разнообразные виды шелковых изделий. Из шелковой нити ткали различные ткани разного переплетения. Нить кеджи, более прочная нить, в основном использовалась для домашнего ткачества. По этой причине изделия джеджим получили широкое распространение в домашнем хозяйстве. Джеджимы специально изготавливаются с яркими полосками и выбираются в соответствии с уникальными оттенками. Плетение джеджим на старинном ткацком станке свидетельствует о древних традициях. В наше время подобные продукты, производимые в домашних условиях, практически не встречаются. Подобные изделия, являющиеся светом женских глаз и делом рук исторической важности, в настоящее время охраняются в музеях. Образцы ремесленного искусства служат богатым источником для изучения традиционной жизни. По этой причине при подготовке статьи к исследованию привлекались и наглядные примеры.

JEJIMS IN AZERBAIJAN HOUSEHOLD

Keywords: *silk, jejim, woman, museum, weaving*

As a result of the development of sericulture in Azerbaijan, the most diverse types of silk products appeared. From silk threads, various fabrics of different weaves were woven. Keji thread, a more durable thread, was mainly used for home weaving. For this reason, products with jejim have become widely distributed in the household. Jejims are specially made with bright stripes and are selected in accordance with unique shades. The weaving of jejim on an old loom is evidence of ancient traditions. Nowadays, such products made at home are almost unheard of. Such products, which are the light of women's eyes and the work of historically important hands, are currently protected in museums. Examples of handicraft art serve as a rich source for studying traditional life. For this reason, visual examples were also used in the preparation of the article.

Azərbaycan ərazisində ipəkçiliyin inkişaf tarixi minilliklərə gedib çıxır. Arxeoloji qazıntılar və tarixi mənbələr göstərir ki, burada ipəkçilik hələ qədim dövrlərdən inkişaf edib. Orta əsrlərdə Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərləri ipək istehsalında və ticarətində mühüm rol oynayıb. Şəki xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə ipəkçilik mərkəzlərindən biri olub. Burada fəaliyyət göstərən ipək emalı fabrikləri Şərq və Avropa bazarlarına yüksək keyfiyyətli ipək məhsulları ixrac edirdi. Böyük zəhmət hesabına başa gələn ipək saplardan zəngin məmulat ərsəyə gəlmişdir. X əsrdən etibarən Şəki, Gəncə, Şamaxı, Basqal və digər şəhərlər ipək istehsalı və ticarətinin mərkəzləri kimi tanınmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycan ipəyi böyük tələbat görmüş və İtaliya, Çin, İran, Osmanlı İmperiyası və digər ölkələrə ixrac olunmuşdur.

İpəkçiliyin geniş inkişaf etdiyi Azərbaycanda əsasən geyimlər, məişətdə istifadə edilən tekstil nümunələri xam ipəkdən hazırlanırdı. Xam ipək zərif olmaqla bərabər, yüksək keyfiyyətə malik idi. Xam ipəkdən əsasən ipək parçalar, geyim və geyim aksesuarları və bir sıra məişət əşyaları hazırlanırdı. Geyim aksesuarları sırasında əsas yeri tutan kəlağaylar keyfiyyətli xam ipək saplardan xüsusi kəlağayı dəzgahında hazırlanırdı.

Xam ipəkdən kişilər mancalıq dəzgahında sap istehsal edirdilər. Bunun üçün seçilmiş keyfiyyətli baramalardan istifadə edilirdi. Bu sap üçün istifadə edilməyən baramalar isə nisbətən keyfiyyəti aşağı ipək parçalar üçün istifadə edilirdi. Belə baramalar çox zaman “çıxdaş” adlanırdı. Qadınlar baramaları seçərkən xam ipək üçün uyğun olmayan baramaları istifadə edərək, ondan keci sap əyirirdilər. Keci sapdan isə cecim və cecim məmulatı istehsal olunurdu. Həmçinin keci sapdan “çuxa” adlanan parça da hazırlanırdı (görünür ki, çuxanın hissələri hanada ayrı-ayrılıqda toxunurdu) [1, s.1].

Qadınların ev şəraitində əyirdikləri ipək sap əl iyi (teşi, tağalaq) və ya cəhrə vasitəsilə əyirirdilər. Qədim tarixə malik əl iyi ən primitiv və məhsuldar əmək aləti olmuşdur. Əl iyi keci sapın hazırlanmasında çox geniş istifadə edilirdi. Əl iyi ucu sivri, baş hissəsi yastı, oval başlıqdan ibarət qədim alət növüdür. Baramadan ipək tel ayıran kümdar qadın onu teşiyə (əl iyi - F.X.) ilişdirir, sonra baş və şəhadət barmağının köməyi ilə teşinin milini fırlatmaqla ipək sapı teşi üzərinə sarıyırdı [1, s.91]. Əyirmə üsulu ilə ipək emalı ev peşəsi səciyyəsi daşımaqla bu işlə, bir qayda olaraq, bilavasitə kümdar qadınlar özləri məşğul olurdular [6, s.43-44]. Cecim parçalar eyni zamanda məişətdə istifadə etmək üçün müxtəlif növ məmulatın hazırlanmasında geniş istifadə olunub. Döşəmə üzərində düzülmüş nimdər, nütəkkə, balınc, puştı, dör döşəyi, yataq döşəyi, yorğan üzü, camaxatan pərdəsi, yük örtüyü, buxarı qabağı, gərdək, canamaz, süfrə və s., o cümlədən bir sıra milli geyimlər (köynək, şalvar, çuxa, arxalıq, qurşaq, dolaq və s.), bundan başqa heybə, yəhərqaşı, çul, ladı, gərək torbası, duz torbası, qaşılıq və s. cecimdən düzəldilirdi [6, s.48]. Parçanın növündən asılı olaraq daha qalın cecimlərdən heybə, çul hazırlanmış və ya yerə sərilmiş, daha nazik olanlar isə müxtəlif məişət əşyaları qismində istifadə edilmişdir [9, s.108]. Onu da bildirək ki, cecim məmulatı təkcə ipəkdən deyil, eyni zamanda yundan da hazırlanırdı. Cecimlərin istehsalı üçün quzuların yaz yunundan – güzəmdən alınan, cecimə yumşaq, parlaq verən nazik xalça ipindən istifadə olunurdu [8, s.80]. Hətta bir sıra hallarda yüksək keyfiyyətli xam ipəkdən də cecim toxunurdu. Belə cecimlər keci sapdan hazırlanan nümunələrdən fərqli olaraq daha keyfiyyətli və qiymətli olurdu. Xüsusilə XIX əsrin II yarısından etibarən şəhər qadınları arasında satınalma ipəkdən cecim toxuyanlar da az deyildi. Onların böyük əksəriyyəti satlıq (“bazarı”) məhsul istehsal edir, cüzi bir qismi sifarişlə (“buyurtma”) iş görürdü [6, s.50]. Bu səbəbdən satış məqsədilə cecim hazırlayarkən əksər hallarda qadınlar onun daha keyfiyyətli ərsəyə gəlməsi üçün xam ipəyə üstünlük verirdilər. Eyni zamanda, belə məmulat daha uzunömürlü olurdu.

Milli Azərbaycan Muzeyinin zəngin kolleksiyasında cecimdən əsasən heybə, örtük, çul kimi nümunələr qorunub saxlanılır. Bəzi hallarda cecimdən eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, geyim növləri də hazırlanırdı. XIX əsrdən etibarən geyim nümunələrində cecim parçalara çox az rast gəlinir. K.Əliyeva paltarlıq cecimlərin keçmiş zamanda mahir şərbafılar tərəfindən toxunduğunu qeyd edir [2, s.112]. Lakin müsəlman vilayətlərində ipək və pambıq parçalar fabrikdə deyil, daha çox şəhər əhalisi tərəfindən evlərdə istehsal edilir. Bu ilk növbədə şəriət qaydalarına görə qapalı həyat tərzini keçirən qadınların timsalında əmək ehtiyatlarının bolluğu ilə bağlı idi [4, s.318]. Bu materiallardan ailə üzvlərinin ehtiyacını ödəyən geyimlər də tikilirdi. Keci sapdan toxunan cecimdən ərsəyə gələn geyimlərin sadə görünüşü onu deməyə

əsas verir ki, belə geyimlər xam ipək və ya yundan hazırlanmış geyimlərdən fərqli olaraq aşağı təbəqənin nümayəndələri tərəfindən istifadə edilirdi.

Örtüklərdə olduğu kimi, cecimlərdən yorğan-döşək üzlüklərində də istifadə edilirdi. Yorğan-döşək qızların cehizində əsas yerlərdən birini tuturdu. Yundan hazırlanan yorğanların üzünə zolaqlı cecimlər çəkirdilər. Məsələn, “Aldanmış oğru” miniatüründə sadə, eyni zamanda nəfis görünüşlü cecim üzlü yorğan təsvirini görürük [4, s.73]. MATM-ın Etnoqrafiya fondunda da bir neçə cecim üzlüklü yorğan nümunələri mühafizə edilməkdədir (EF inv. № 8666, 2642, 2483). Xüsusilə cehiz üçün nəzərdə tutulan belə məmulat daha çox naxışlı toxunurdu. Ənənəvi olaraq cehizə daxil olan məmulatın bəzədilməsi böyük əhəmiyyət verilirdi. Lakin naxışsız hazırlanan nümunələr də bir-birindən fərqli rəngli zolaqlarla toxunmuşdur. “Qoşabuynuz”, “Qoçbuynuzu” adlanan qarmaqlı elementlərlə bəzədilmiş cecimlər qızlara cehiz və vəqf məqsədilə işlədilir [2, s.122]. Xatırladaq ki, qoç türk mifoloji dünyagörüşündə övlad sahibi olmaq arzusunu ifadə edirdi.

Azərbaycan evlərinin daxili interyerinin əsas ünsürlərindən biri də yük, buxarı hissələri idi. Yorğan-döşək, balışlar qadınlar tərəfindən xüsusi həvəs və zövqlə hazırlanaraq səliqə ilə yığılır və üzəri müxtəlif materiallardan hazırlanan və tikmələrlə bəzədilən örtüklərlə örtülürdü. Belə yüklərin örtüyü kimi cecimlər də istifadə edilirdi. Əksər hallarda isə cecimlərlə məfrəş yüklərinin üzərini də qapadırdılar. Xüsusən evə qonaq gəldikdə və ya ailə daxilində yerə cecim salıb əyləşərdilər. Əsrlər boyu ev peşəsi səviyyəsində qalan cecim toxuculuğunun da başlıca məqsədi bilavasitə hər bir ailənin özünün şəxsi tələbatını ödəmək idi [6,s.49]. Buna görə də cecim istehsalı sənaye səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Beynəlxalq ticarətdə isə xam ipək və ondan hazırlanan məmulat yer alırdı. Məişətdə hazırlanan cecimlərin az bir hissəsi daxili bazarda satışa çıxarılırdı. Qız-gəlinlər özlərinə lazım olan cecimi götürərdilər. Qalan malları kişilər aparıb şəhərdə satardı [3, s.428].

Cecimlər yer hanası adlanan dəzgahda toxunurdu. Quruluşuna görə sadə görünən qədim toxuma hanasının dəyişilməyən xələfi olan yer hanası məişətdə toxuculuqda son dərəcədə məhsuldar bir dəzgah idi. Yer hanası dörd tərəfdən ağac dirəklər vasitəsilə yerə bərkidilirdi. Xalq arasında bəzən “qılıcı hana” adlandırılan bu dəzgahda qadınlar ev şəraitində yundan “şal”, xurcun, heybə, məfrəş, pambıqdan bez parça, dolaq, ipəkdən cecim, çuxa, qurşaq, şalvar, qadınlar üçün “çiyin şalı” adlanan geyim növü hasilə gətirirdilər [1, s.92]. Yer hanasının eyni zamanda “qılıcı” adlanmasının səbəbi onun eyni adlı alətinin belə adlanması ilə bağlıdır. Artıq belə qədim tarixə malik dəzgah və alətlər demək olar ki, istifadə edilmir.

Yer hanasında adətən bir nəfər toxucu qadın “yançı” ilə bir yerdə toxuyurdu. Yançı məhz kənarda oturub ipləri bir-birindən ayırırdı [11, s.126]. Əsas toxucu qadın bunun üçün döşəkcə üzərində oturub əriş taylarını aralayır və

arğac ipini əli ilə onların arasına salırdı. Hər dəfə arğac əriş taylarının arasından keçəndən sonra dəftin vasitəsilə vurulub qabağa çəkilərək özündən əvvəlki arğacın yanına sıxlaşdırılırdı [6, s.54]. Belə ki, yer hanası bir qədər təkmilləşmiş və qılınc əvəzinə dəftindən də istifadə edilmişdir. Əlimizə qədər qorunub saxlanılan nümunələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu dəzgahda qılınc hələ də istifadə edilməkdə idi. Qılıncın bir tərəfi kəskin, digər tərəfi yuvarlaq quruluşa malikdir. Bunun sayəsində qadınlar təkbaşına onu rahatlıqla tutub sərt şəkildə keçirdikləri arğac iplərini bərkidə bilirdilər. Pedaqoq, etnoqraf R.Əfəndiyevin MATM-da mühafizə edilən rəsm əsərlərində də təsvir edilən cecim toxuma əməliyyatını qadınlar təkbaşına icra edirlər [5]. Buradan aydın olur ki, peşəkar toxucular, bu prosesi özləri təkbaşına da yerinə yetirə bilirdilər. Toxuma zamanı, adətən çöməlmə oturmuş toxucunun ayaqları arasında toxunan cecim toxucu qadın ayaqlarını açdığı qədər en verə bilir. Buna görə cecimin eni 25-30 sm-dən artıq olmur, uzunluğu isə 15 m-dək və daha artıq olur. Əlimizdəki nümunələri nəzərdən keçirdikdə eni 30 sm-dən çox olan cecim nümunələrinə rast gəlinir. Buna görə də qız uşaqları toxuculuğa kiçik yaşlardan alışdırılısalar da, cecim toxumada əsasən qadınlar iştirak edirdilər. Böyük ölçülü məmulatı ərsəyə gətirmək üçün isə bir neçə hazır cecim bir-birinə birləşdirilirdi.

Cecim toxuculuğu da bir çox ev peşəsi sahələri kimi XIX əsrdən etibarən tənəzzülə uğramağa başladı. Bunun əsas səbəbi sənaye istehsalında bu növ məmulata tələbatın olmaması idi. Rusiya imperiyası tərkibində olan Azərbaycanda əsasən xam ipək istehsalına böyük diqqət var idi. Azərbaycan ipəyi və ipək parçalar xarici ticarətdə əsas yerlərdən birini tuturdu. Eyni zamanda kустar istehsal xüsusiyyətinə malik cecimlərin hazırlanma texnologiyası da təkmilləşməmişdi. Yerli istehsalçıların isə bunun üçün kifayət qədər maddi bazası yox idi. Cecim istehsalı uzun müddət Azərbaycan məişətində ev peşəsi sahəsi kimi inkişaf etmiş, qeyd etdiyimiz kimi, daha çox ailə tələbatını ödəməyə yönəlmişdir. Bütün bu qeyd olunanlar sözügedən sahənin tənəzzülə doğru getməsinə labüd etmişdir.

Müasir dövrdə cecimlər yalnız ənənəvi istifadə sahələri ilə məhdudlaşmır. Onlar aşağıdakı sahələrdə də öz əksini tapıb:

- Moda sənayesi – Cecim parçalarından geyim və aksesuarlar hazırlanır.
- Dizayn və dekorasiya – Etnik üslubda bəzədilmiş interyerlərdə geniş istifadə olunur.
- Turizm və suvenir sahəsi – Əl işi olan cecim suvenirləri turistlər üçün maraqlı xatirə əşyalarına çevrilib.

Bəzi bölgələrdə cecim toxuculuğunun unudulmaması üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları bu sahədə ustalara dəstək verir, ənənəvi üsullarla toxuculuğu təşviq edən proqramlar həyata keçirir. Cecim qədimdən bəri Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində dərin iz buraxmış, bugünkü dövrdə də maraqla yaşadılan sənət növüdür. O, yalnız bir məişət əşyası deyil, eyni

zamanda zəngin mədəni irsin və dəyərlərin daşıyıcısıdır. Cecimin naxışları, rəngarəngliyi və toxunma texnikası hər bir xalqa məxsus mədəni kimliyi əks etdirir.

Bu sənət ənənəvi toxuculuq mədəniyyətinin mühüm bir hissəsi olmaqla yanaşı, müasir dizayn və moda sahələrində də öz əksini tapmaqdadır. Günümüzdə cecimdən hazırlanan məhsullar həm ənənəvi üslubda, həm də müasir yanaşmalarla yenidən interpretasiya olunaraq daha geniş auditoriyaya təqdim edilir. Lakin ənənəvi əl əməyi, göz nuru olan təbii boyaq maddələri ilə hazırlanan saplardan toxunan əsrarəngiz cecimlər bu günümüzdə muzey fondlarında qorunmaqdadır. Tarixi, keçmiş məişəti öyrənməyə imkan yaradan bu sənət incilərinin tədqiqata cəlb edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdulova G.* Azərbaycan milli qadın geyim və bəzəklərinə dair (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında) // AMEA Xəbərlər. İctimai elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2015, № 4, s.88-109
2. *Əliyeva K.* Azərbaycanın xovsuz xalçaları. Bakı: Elm, 2020, 355 s.
3. Güney Azərbaycan folkloru, I kitab (Təbriz, Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 456 s.
4. *Kərimov K.* Azərbaycan miniatürləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 248 s.
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, EF inv. № 1108.
6. *Mustafayev A.* Azərbaycanda şərbaflıq sənəti. Bakı: Elm, 1991, 192 s.
7. *Musayev T.* XIX əsrdə Azərbaycanın Şuşa şəhərində pambıq parça məmulatlarının istehsalı / “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2021, s.318-322
8. *Tağıyeva R.* Azərbaycan xalçası. Bakı: Şərq-Dizayn, 2003, 262 s.
9. *Nasirova S.* Türk Halklarının Cicim Dokumalarına Dair // Türkologia, 2019, № 6 (98), s.106-113
10. *Абдулова Г.С.* Национальный музей истории Азербайджана Национальной Академии Наук Азербайджана. Чуха в комплекте азербайджанской национальной мужской одежды: ареал распространения и этимология // Вчені записки ТНУ. Серія: Історичні науки», Видавничий дім «Гельветика», 2022, Т. 33 (72), № 2
11. Сборник материалов для описания местностей и племен кавказа. Выпуск 11, Тифлис, 1891, с.33

Redaksiyaya daxil olub 22.04.2025